

bülten

tmmob
makina mühendisleri odası

Kasım 2015, Sayı 209 Ekidir

Sanayinin Sorunları ve Analizleri (XII)

Döviz politikaları sanayiye gerilettiler

DÖVİZ POLİTİKALARI SANAYİYİ GERİLETTİ

Mustafa SÖNMEZ*

Özet

Döviz politikaları, öteden beri Türkiye gibi “çevre, gelişmekte olan” ülkelerin genelde ekonomisinin, özellikle de sanayisinin gelişim seyrini belirleyen en önemli değişkenlerden biridir.

Sanayinin döviz kazandırıcı yeteneğini geliştirmek yerine, ithalatı cezbeden “ucuz döviz tercihleri”, özellikle 2002 sonrasının AKP’li dönemine hakim olmuştur. Son birkaç yılda, dış dünyadaki gelişmeler ile “ucuz döviz” trendi değişmeye başlayınca, sanayinin gelişiminde yükselen dövizin kaldıraç görevi görmediği, ihracatın, ithalata bağımlılığı nedeniyle, artan döviz kurlarının bu kez sanayiye başka türlü sorunlarla yüz yüze bıraktığı görülmüştür.

Dolar kurunun sanayi büyümesine etkisi 2003-2008 döneminde dikkat çekicidir. Bu dönemde ekonomi genelde yılda ortalama 6 büyürken, sanayideki büyüme hızı ortalamayı 1 puan geçti ve yıllık ortalama yüzde 7,1 oldu. 2009-2015 döneminde ise dolar değerlendirildi ve TL’deki yıllık kayıp yüzde 5’i buldu. Bu dönemde yıllık ortalama genel büyüme yüzde 3,5’e düşerken sanayideki yıllık büyüme ortalaması da yüzde 4 dolayında kaldı.

Ucuz kur, ihracatı fazla geliştirmeyen ithalatı kamçıladi, iç talebe dönük büyüme, ithalatı hızlandırdıkça yıldan yıla dış ticaret açıkları da büyüdü ve açıklar, turizm gibi döviz getiren sektörlerden kapatılamayınca cari açık Türkiye’nin kronik sorunu haline geldi.

2000’li yılların çoğunda izlenen ucuz döviz politikası, özel firmaları, özellikle de sanayi firmalarını döviz kredisini kullanma konusunda özendirilmiş ve son yıllardaki ihtiyatlı borçlanmaya rağmen, 2015 ortası itibarıyla sanayinin döviz kredi borç stoku 90 milyar dolara yaklaşmıştır. Bu toplamın 35 milyar dolarını, sanayinin orta ve uzun vadeli olarak dışarıdan yaptığı borçlanma, kalanını da içerideki bankalardan yaptığı döviz kredisini ya da dövize endeksli krediler oluşturmaktadır.

Döviz kuru politikası, büyük fotoğrafın bir parçasıdır. Kur politikalarının, öteki parçalarla uyumlu olması gerekir, kendi başına sürükleyici olması önlenmelidir. Türkiye’nin, iç tasarruflarını daha çok kullanan, yatırımlarını sanayiye daha çok odaklayan, yeni teknolojiler uygulayan, ithalatı olabildiği kadar ikame eden, yerli girdi kullanımını özendiren, döviz kazandıran, bütün bunları yaparken bölüşümde daha adil olan yenilikçi bir büyüme ve sanayileşme paradigmasına ihtiyacı var. Kur politikasının da bu paradigmayla çelişmeyen bir tarzda uygulanması gerekir.

* İktisatçı-Yazar, Makina Mühendisleri Odası Danışmanı

GİRİŞ

Döviz politikaları, öteden beri Türkiye gibi “çevre, gelişmekte olan” ülkelerin genelde ekonomisinin, özellikle de sanayisinin gelişim seyrini belirleyen en önemli değişkenlerden biridir.

1980 sonrası, özellikle de 2000 sonrası izlenen döviz kuru politikalarının sanayi üzerinde geliştirici değil, geriletici, aşındırıcı bir rol oynadığı görülmektedir. Sanayinin döviz kazandırıcı yeteneğini geliştirmek yerine, ithalatı cezbeden “ucuz döviz tercihleri”, bütün bu döneme, özellikle de 2002 sonrasının AKP iktidarları dönemine hakim olmuştur. 2013 ortalarından itibaren, dış dünyadaki gelişmeler ile “ucuz döviz” trendi değişmeye başlayınca, sanayinin gelişiminde yükselen dövizin kaldıraç görevi görmediği, ihracatın, ithalata bağımlılığı nedeniyle, yükselen döviz kurlarının bu kez sanayiye başka türlü sorunlarla yüz yüze bıraktığı görülmüştür.

Ucuz döviz tercihi, birçok başka sektör gibi, sanayiye de dışardan borçlanmaya teşvik etmiştir. Böylece sanayi işletmeleri ucuz döviz döneminde büyümekle beraber, son yıllarda artan döviz fiyatları karşısında dövizle borç stoklarının TL karşılıklarının hızla yükselmesi sonucu, başka tür bir darboğazla karşı karşıya kalmış, borç/öz kaynak oranlarının yüzde 150'lere kadar yükselen bir sorunu yaşamaya başlamışlardır.

DÖVİZ VE SANAYİLEŞME

1980 öncesi sanayileşmeye öncelik veren çevre ekonomileri 1980'e kadar yerel paralarını dolara karşı sabitleyip, yani sabit döviz politikası izleyip döviz kurlarını değiştirmemeye çalıştılar. Bunun nedeni açıktı. Türkiye gibi bu çevre ülkeler, ithal ikameci, iç pazarı yüksek gümrük duvarları ile korumayı amaçlayan bir sanayileşme çizgisi izliyorlardı. İthalata karşı yüksek gümrük vergileri uygulanıyor, eldeki döviz ise resmi elden kota

sistemi ile kullanılıyordu. Döviz taşımak bile yasaktı.

İthal edilen yatırım mallarını, sanayinin ana gir-dilerini ucuzlatmak için döviz fiyatlarına -enflasyonun gerisinde seyretse de- müdahale edilmiyor, böylece ucuz döviz hedefleyen kur politikası, sanayileşme politikalarını desteklemiş oluyordu.

Bu dönemde dövize müdahale, ancak önemli cari açıklarla yüz yüze gelindiğinde, döviz yükümlülükleri borçlanma ile bile karşılanamayınca, kapısı çalınan IMF'nin dayatmasıyla, yüksek oranlı devalüasyonlarla gerçekleşiyordu. Türkiye'de 1959, 1971, 1975, 1977 ve 1980 devalüasyonları böyle gerçekleşmişti. Bu tür şok düzeltmeler sadece ekonomide değil siyasette de ciddi alt üst oluşlara yol açıyordu. 1960, 1971, 1980 askeri darbelerinin hepsinin arka planında, ekonomik darboğazı aşmak için uygulanan IMF paketinin içinde yer alan yüksek devalüasyonlar önemli bir etken olmuştur.

DIŞA AÇILMA

1980 sonrasında dünyadaki işbölümü ve yeni paradigma, o güne kadar içe dönük, ithal ikameci sanayileşme çizgisi izleyen ülkelere, dışa açılmalarını, dünya ekonomisi ile yetenekleri ve imkanları ölçüsünde entegre olmalarını dayattı. IMF-Dünya Bankası ikilisi, bu yeni işbölümü ve paradigmanın icracısı olarak sahnede yer aldılar.

Artık Türkiye gibi ülkelerin, yerel paralarını güçlü tutmaları değil, dolara karşı serbest bırakmaları ve piyasaca belirlenmesine izin vermeleri isteniyordu. Bu yapılırsa, oluşacak denge kuru, ihracatçıları, ihracat kapasitesi olan sanayileri, turizm-cileri, hizmet ihracatçıları döviz kazandırmada özendirilecek, gereksiz ithalat azaltılacak ve döviz açıkları daha baş edilir boyuta gelecekti. *Bu sayede* ülkeler, merkez ülkelerce üretilen iddialı sanayileri terk edip, kendi hammadde ve işgücü avantajlarını kullanacakları sanayilerde yoğunlaşmalı, bu sayede ihracatçı olabilmeliydiler.

SICAK PARA DEVRİ

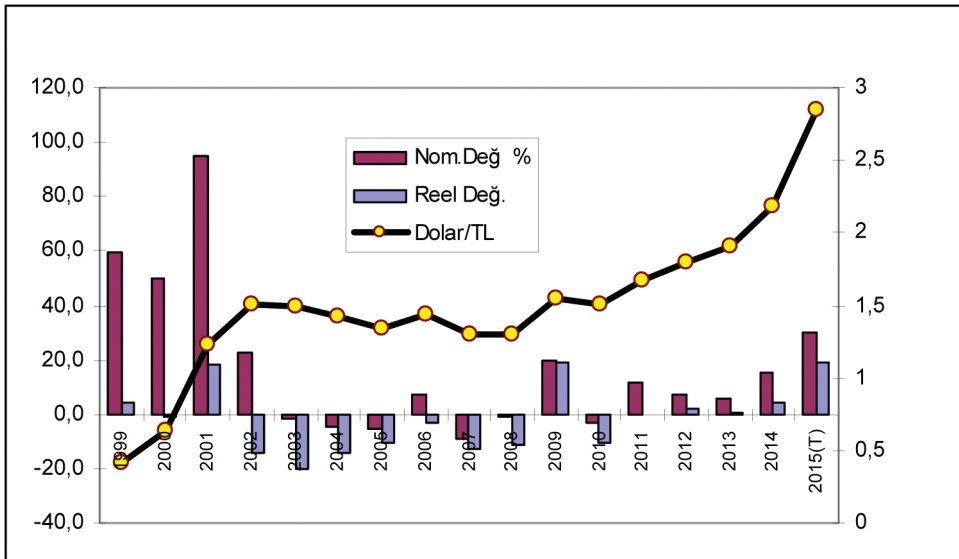
1989'dan sonra çevre ülkelerin çoğunda dış sermayenin her türlüünün ülkeye daha serbestçe girmesine imkan sağlayacak düzenlemelere gidildi. Mal dolaşımının, doğrudan yabancı sermaye ve kredi girişinin yanında, "portföy yatırımı" denilen sıcak paranın dolaşımını mümkün kılacak düzenlemelere hız verildi.

Yüksek kazanç kovalayan uluslararası finans kapital, kendisini Türkiye gibi ülkelere doğrudan yabancı sermaye transferi (çoğunu özelleştirmeler ve satın almalarla yaparak) ile sınırlandırmadı, "portföy yatırımları" ile devlet tahvillerine, borçsaya, mevduata aktı. Bu "bolluk", döviz fiyatlarını reel olarak ucuzlattı. Böylece Türkiye benzeri ülkelerde, iniş çıkışlarla da olsa, önceki dönemde gerçekleşenden çok yüksek boyutlu dış kaynak girişlerine dayanan bir büyüme süreci yaşandı. Ucuz döviz, bekleneceği gibi ithalatı pompalıyor, iç pazara dönük ithalat ve ithalatla temin edilen girdilerle yine iç pazara dönük üretim artıyordu. Ama dövizin ucuz seyri ihracatı pek teşvik etmiyor, iç pazara dönük bu büyüme, yine dışarıdan

sağlanan borçlarla tüketiciyi borçlandırıp talep yaratıyor, çark bu çevrimle dönüyordu. Ancak, sonuçta ülkenin döviz açığı, cari açık sorunu, kronik hal alıyordu.

Türkiye, bu aşamaların hepsini yaşadı. 1980'de Özal, IMF önerilerini aşan bir devalüasyon gerçekleştirdi; 1980 sonrasında dış ticareti serbestleştirdi ve enflasyonun döviz fiyatlarını aşındırmasını önledi. 1989 sonrasında serbestleşen sermaye hareketleri, döviz ucuzlatma eğilimini egemen kıldı ve şok kur artışları (fiili devalüasyonlar) sadece krizlerin zorladığı 1994, 2001, 2009'da gerçekleşti. 2014-2015'te ise tüm aylara yayılan yüksek oranlı kur düzenlemeleri ile ekonomi, özel olarak sanayi, ciddi bir altüst oluş yaşamaktadır.

2000 öncesi ve 2000'li yıllarda, ekonominin döviz açığı, özellikle portföy yatırımları (sıcak para) ile karşılanmaya çalışıldı. Sıcak parayı çekmek için devlet tahvili faizleri yüksek tutulurken kurda oynaklık olmayacağına dair de güven verilmeye çalışıldı. Çünkü portföy yatırımı, döviz olarak gelir, geldiği tarihteki kurdan TL'ye çevrilir ve yatırımını TL ile yapar. Çıkarken de sürpriz istemez, yani

Grafik 1. Nominal ve Reel Değişme (Dolar/TL, %)

Tablo 1. Nominal ve Reel Değişme (1999-2015/T, %)

Yıllar	Dolar/TL	Nom. Değ. (%)	Reel Değ. (%)
1999	0,42	59,3	4,3
2000	0,63	50	-0,7
2001	1,23	95,2	18,4
2002	1,51	22,8	-14,1
2003	1,49	-1,3	-20,1
2004	1,42	-4,7	-14,0
2005	1,34	-5,6	-10,7
2006	1,43	7,1	-2,8
2007	1,30	-9,1	-12,8
2008	1,30	-0,7	-11,2
2009	1,55	19,7	19,2
2010	1,50	-3,0	-10,3
2011	1,67	11,3	0,0
2012	1,80	7,3	1,7
2013	1,90	5,9	0,8
2014	2,19	15,1	4,4
2015 (T)	2,85	30,1	19,0

Kaynak: TCMB, TÜİK veri tabanı

kurda önemli bir yükselme istemez ki, transferi kur artışı ile erimesin.

2000 yılında cari açık 10 milyar dolara yakın gerçekleşti. Bu, milli gelirin yüzde 3,7'si büyüklüğündeydi. Ancak, dış sermaye özellikle yılın son aylarında yüksek cari açık ve politik risklerden endişe ederek kaçınca dolar fırlamaya başladı. Yine de 2000'de dolar kuru yüzde 1 değerlenmede kaldı. Asıl sorun 2001'de yaşandı ve sermaye kaçışları 4,3 milyar doları bulunca, dolar kurundaki nominal artış yüzde 89'u, reel artış ise yüzde 18 gibi devasa bir boyutu buldu.

2001 krizinden IMF kontrollü acı bir reçete ile düze çıkılınca, sermayeyi kaçırılan bankacılığın ve

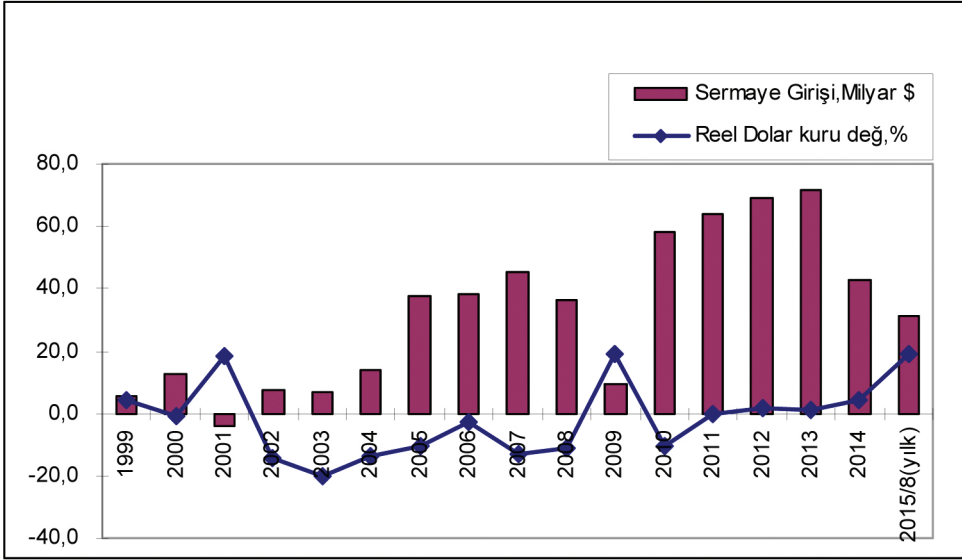
Tablo 2. Cari Açık, Sermaye Girişi ve Dolar Kurunda Değişme

Yıllar	Cari Açık/ GSYH (%)	Cari Açık Milyar (\$)	Sermaye Girişi Milyar (\$)	Reel Dolar Kuru Değ. (%)
1999	-0,4	-0,9	5,3	4
2000	-3,7	-9,9	12,9	-1
2001	1,9	3,8	-4,3	18
2002	-0,3	-0,6	7,5	-14
2003	-2,5	-7,6	7,1	-20
2004	-3,6	-14,2	14,2	-14
2005	-4,5	-21,4	37,3	-11
2006	-6,0	-31,8	38,2	-3
2007	-5,8	-37,8	45,3	-13
2008	-5,4	-40,2	36,5	-11
2009	-1,9	-12,0	9,2	19
2010	-6,2	-45,3	57,9	-10
2011	-9,7	-75,0	64,2	0
2012	-6,2	-48,5	69,1	2
2013	-7,9	-64,7	71,9	1
2014	-5,8	-46,5	42,8	4
2015/8 (Yıllık)	-5,0	-43,0	31,2	19

Kaynak: TCMB, TÜİK veri tabanları

kamu maliyesinin pürüzleri giderilip özelleştirmelerin önü açılınca, 2002'den başlayarak yabancı kaynak girişi hızlandı, bu da dolar kurunu reel olarak yüzde 14 ucuzlattı.

Sermaye girişi, izleyen yıllarda da 2009 krizine kadar sürdü ve 2001 öncesine göre devasa boyutlara ulaştı. Bu da kurun iyice ucuzlamasını getirdi. 2009 küresel krizinin etkisiyle yeniden sermaye kaçışı yaşanınca, o yıl dolar kuru da reel olarak yüzde 19 pahalandı. Ama izleyen iki yıl boyunca sermaye girişi sağlanınca dolar kuru da yeniden gevşedi. 2014 ve 2015'te ise sermaye girişi tempo kaybetti, 2015'teki reel kayıplar yüzde 19'u buldu.

Grafik 2. Dış Sermaye Girişi ve Dolar Kurunda Değişim (Milyar \$, %)

DOLAR KURU KARŞISINDA...

Türkiye ekonomisinde başat döviz kuru olan dolar karşısında TL değerinin yıllara göre gelişimi, ekonomik büyümenin ve sanayinin rotasında da etkili oldu.

Türkiye tarihinin en derin krizinin yaşandığı 2001 öncesi dönemde, yüzde 60-70'leri bulan yıllık enflasyona yakın oranlarda gerçekleşen dolar fiyatı artışlarının ardından tüm parametrelerin tahrip olmasıyla, Türkiye 2001 krizinden kaçamadı.

IMF'nin 2000'de uygulattığı döviz çıpası reçetesinin çürük çıkmasıyla yaşanan büyük cari açık ve onun etkisiyle yaşanan dış sermaye kaçıışı, TL'nin dolar karşısındaki yıllık değersizleşmesini yüzde 89'a taşıdı. Bu ölçüde bir fiili devalüasyon, o yıl ekonomide yüzde 5 dolayında tarihi bir küçülme-yi getirirken sanayide yaşanan tarihi daralma da yüzde 9'u buldu.

2001 krizinden çıkış ve sonrasında yaşanan dış sermaye girişi dolar kurunu ucuzlatırken, ucuzlayan dolar, büyümeye rüzgar oldu. 2002'den

2007'ye yüksek sermaye girişleri ile dolar kurunda yıllık ucuzlama yüzde 12'nin üstünde gerçekleşti. AKP'nin yükselme dönemi de olan bu zaman aralığında yıllık ortalama sermaye girişi 25 milyar doları buldu ve 19 milyar dolarlık yıllık ortalama cari açığı kapadığı gibi, rezervleri güçlendirdi. Dolar kurunun yıllık yüzde 12 ucuzladığı bu dönemdeki iklim, yüksek büyümeye, yüksek ithalata dayalı bir "Lale Devri" olarak adlandırılır. Benzer bir iklim, Brezilya'dan Hindistan'a, G.Afrika'dan birçok Asya ülkesine kadar "yükselen ülkelerin" çoğunda yaşandı. Özellikle iç dinamiklerin uygunluğu kadar dışarıda da adres arayan bir likidite bolluğu, sermaye girişlerinde ve yüksek büyümede etkili oldu.

DOLAR KURUNUN BÜYÜMEYE ETKİSİ

Türkiye benzeri ülkelere yönelen sıcak paranın yarattığı uygun iklim, ekonomik büyümeye, özellikle sanayi büyümesinde etkili oldu. Sermaye girişi hızlandıkça büyüme, sanayi büyümesi hızlandı, yavaşlayınca büyüme, sanayi büyümesi de yavaşladı. Bu yılları da iki evrede ele almak uygundur.

Birinci dönem, “ucuz döviz, yüksek büyüme” yıllarını içeren 2003-2008; diğeri ise dövizin görece pahalandığı ve büyümeyi yavaşlattığı yılları içeren 2009-2015 dönemi.

- Dolar kurunun sanayi büyümesine etkisi 2003-2008 döneminde dikkat çekicidir. Bu dönemde ekonomi genelde yılda ortalama 6 büyürken sanayideki büyüme hızı, ortalamayı 1 puan geçti ve yıllık ortalama yüzde 7,1 oldu. 2009-2015 döneminde ise dolar değerlendirildi ve TL'deki yıllık kayıplar yüzde 5'i buldu. Bu dönemde yıllık ortalama genel büyüme yüzde 3,5'e düşerken sanayideki yıllık büyüme ortalaması da yüzde 4 dolayına inmiştir.
- Ucuz kur, ihracatı fazla geliştirmezken ithalatı kamçıladi, iç talebe dönük büyüme, ithalatı hızlandırdıkça yıldan yıla dış ticaret açıkları da büyüdü ve açıklar turizm gibi döviz getiren sektörlerden kapatılamayınca cari açık Türkiye'nin kronik sorunu haline geldi.

2003-2008 döneminde, yani küresel krizin başlangıcından Türkiye'nin de etkilenmeye başladığı tarihe kadar, TL'nin dolar karşısında güçlenmesi, başka bir deyişle doların ucuz tutulması, genel olarak ekonomik büyümede, özel olarak sanayinin büyümesinde etkili oldu. TL, dolar karşısında bu dönemde reel olarak yüzde 12 ucuzladı ve 2003'te 1 dolar ortalama 1,50 TL iken 2008 ortalaması 1,30 TL'ye kadar düştü.

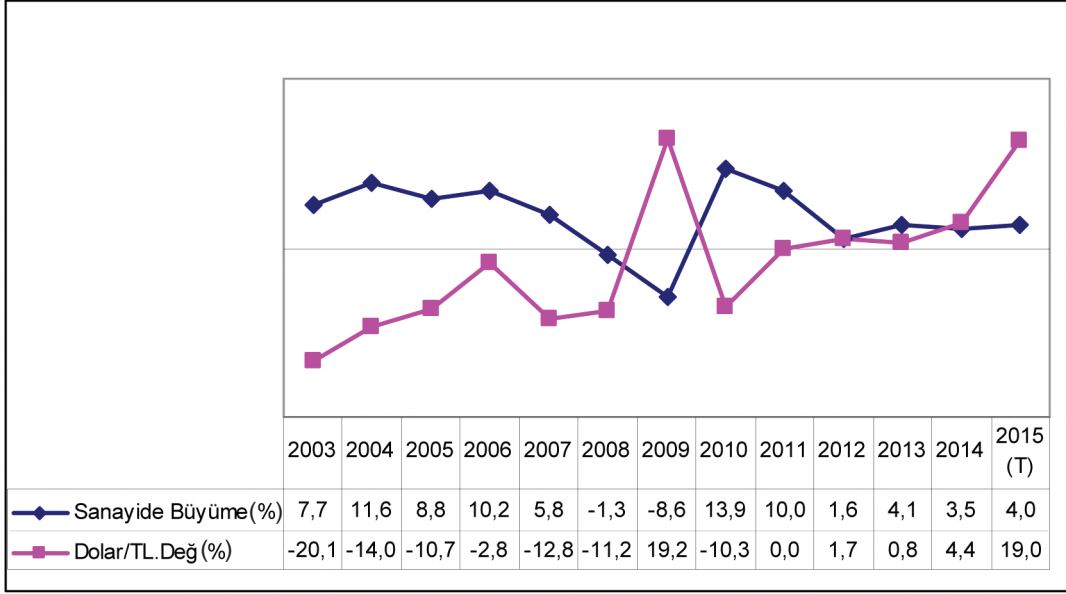
Özellikle dolar kurunun sanayi büyümesine etkisi 2003-2008 döneminde dikkat çekicidir. Bu dönemde ekonomi genelde yılda ortalama 6 büyürken sanayideki büyüme hızı, ortalamayı 1 puan geçti ve yıllık ortalama yüzde 7,1 oldu. Ucuzlayan dolarla sanayi yatırımları hızlanırken, iç tüketimin canlanmasıyla ve kısmen ihracat artışları ile kapasite kullanımı da yükseldi ve sanayi en canlı dönemini 2003-2007 döneminde yaşadı.

Tablo 3. Dolar Kurunda Değişme ve Büyüme: 1999-2015/T (%)

Yıllar	Büyüme (%)	Sanayide Büy. (%)	Dolar/TL (%)
1999	-3,4	-4,6	4,3
2000	6,8	6,2	-0,7
2001	-5,7	-9,0	18,4
2002	6,2	4,7	-14,1
2003	5,3	7,7	-20,1
2004	9,4	11,6	-14,0
2005	8,4	8,8	-10,7
2006	6,9	10,2	-2,8
2007	4,7	5,8	-12,8
2008	0,7	-1,3	-11,2
2009	-4,8	-8,6	19,2
2010	9,2	13,9	-10,3
2011	8,8	10,0	0,0
2012	2,1	1,6	1,7
2013	4,2	4,1	0,8
2014	2,9	3,5	4,4
2015 (T)	3,0	4,0	19,0

Kaynak: TCMB, TÜİK veri tabanları

İkinci evre olan, küresel krizin etkisi altına girilen 2009-2015 döneminde ise dolar kuru yılda ortalama reel olarak yüzde 5 değer kaybetti. Bu ortalamayı yükselten yıllar 2009 ve 2015 oldu ve her birinde TL, dolar karşısında enflasyondan arınmış olarak yüzde 19 dolayında değer kaybı yaşadı. 2009'da 1,55 TL olan dolar kuru, 2015'te 2,85 TL'ye çıktı. Bu nominal artış enflasyondan arındırıldığında, yıllık kaybın yüzde 5'i bulunduğu görülmektedir. Yine de bu değer kaybının iki yılda yoğunlaşması, büyüme ve sanayi büyümesini olumsuz etkilese de, krizin etkisini zamana yaydı. 2009-2015 döneminde yıllık ortalama genel büyüme yüzde 3,5'e düşerken sanayideki yıllık büyüme ortalaması da yüzde 4 dolayında kaldı. Bu, 2003-2008 dönemine göre, 3 puanlık bir gerileme anlamına gelmektedir.

Grafik 3. Dolar Kurunda Değişme ve Sanayide Büyüme (%)

DÖVİZİN DIŞ TİCARETE ETKİSİ

Özellikle 2003 sonrası, daha çok da dış sermaye girişini sürekli kılmak amacıyla izlenen ucuz kur politikası Türkiye'nin dış ticaretinin yapısını da etkiledi. Ucuz kur, ihracatı fazla geliştirmekten ithalatı kamçıladi, iç talebe dönük büyüme, ithalat talebini hızlandırdıkça yıldan yıla dış ticaret açıkları da büyüdü ve açıklar turizm gibi döviz getiren sektörlerden kapatılamayınca, cari açık Türkiye'nin kronik sorunu haline geldi.

Özellikle imalat sanayi sektörünün dış ticaretine göz atıldığında, yıldan yıla dış ticaret hacminin hızla arttığı, ama bunun daha çok da ithalatın artışıyla ilgili olduğu görülür.

2000 yılında Türkiye'nin imalat sanayisinin ihracatı 25 milyar dolar dolayında iken ithalatı 44 milyar doları geçiyor, dolayısıyla dış ticaret açığı 19 milyar dolara yaklaşıyordu.

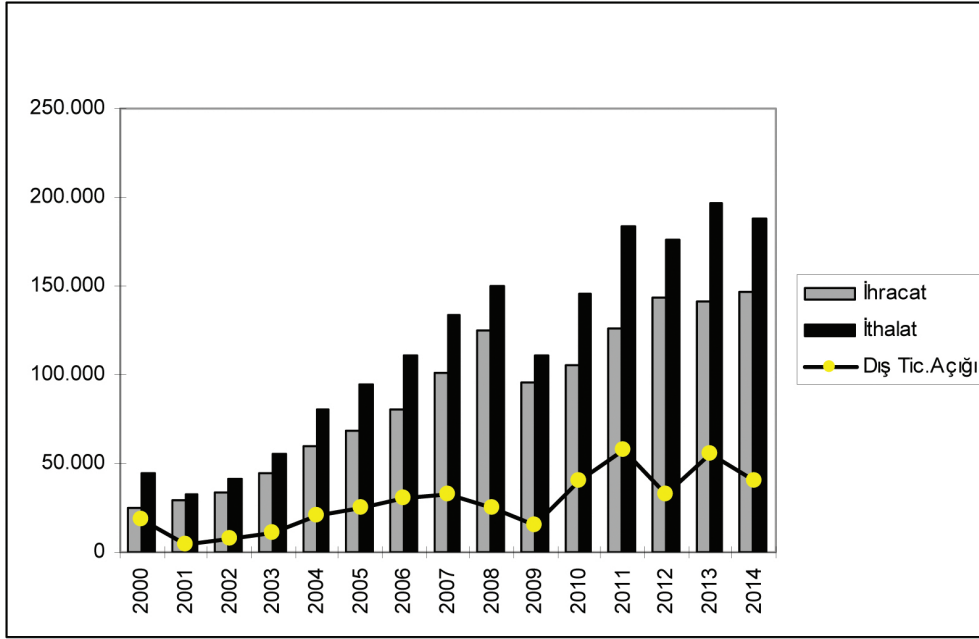
Özellikle dış sermaye girişinin hızlandığı ve dolar fiyatının ucuzladığı 2003 ve sonrasında ithalat daha da hızlandı. Hem sanayi yatırımları için ge-

rekli makine- teçhizat, girdi hem de mamul sanayi ürün ithalatı hızla tırmandı.

Tablo 4. İmalat Sanayi İhracatı ve İthalatı: 2000-2014 (Milyon \$)

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Tic. Açığı
2000	25.518	44.200	18.683
2001	28.826	32.686	3.860
2002	33.702	41.383	7.681
2003	44.378	55.690	11.311
2004	59.579	80.447	20.868
2005	68.813	94.208	25.395
2006	80.246	110.379	30.133
2007	101.082	133.938	32.856
2008	125.188	150.252	25.065
2009	95.449	111.031	15.581
2010	105.467	145.367	39.900
2011	125.963	183.930	57.968
2012	143.194	176.235	33.041
2013	141.358	196.823	55.465
2014	147.059	187.742	40.683

Kaynak: TÜİK veri tabanı

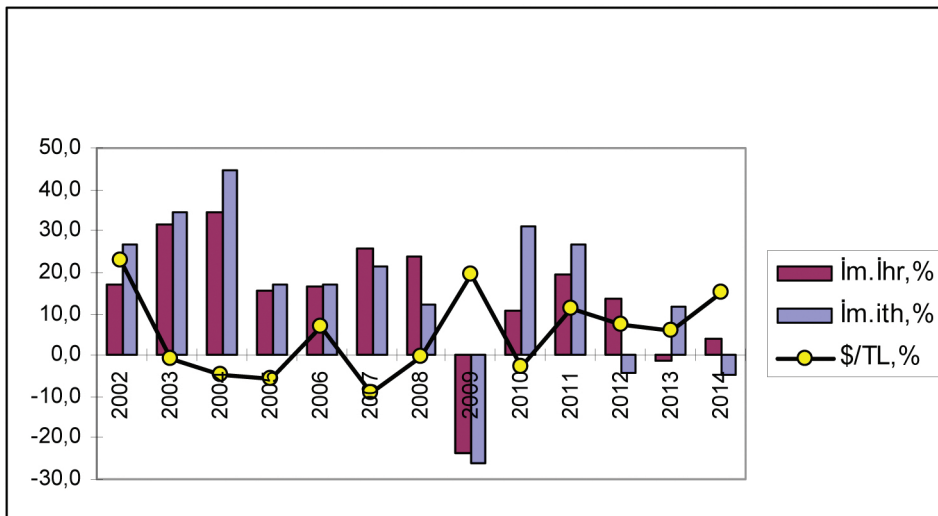

Grafik 4. 2000-2014 Dönemi İmalat Sanayi Dış Ticareti ve Açık (Milyon \$)

2003-2008 döneminin yıllık yüzde 7'nin üstündeki büyümesine bağlı olarak hem ihracat hem ithalat hızı yüksek seyretti. İmalat sanayinin ihracatının bu dönemde yıllık artış hızı yüzde 25'i buldu. 2003'te 44 milyar dolar olan yıllık ihracat 2008'de 125 milyar doları geçti. Böylece bu dönemde ih-

racatın milli gelirdeki payı yüzde 15,3 olarak gerçekleşti.

Aynı dönemde imalat sanayinde ithalatın artış hızı da ihracatın hızından sadece 1 puan geri kaldı ve imalatta yüzde 24 yıllık ithalat artışı yaşandı.

Grafik 5. İmalat Sanayi İhracat, İthalat Artışı ve Dolar Kurunda Değişim: 2002-2014 (%)

2003'te 56 milyar dolar olan imalat sanayi ithalatı 2008'de 150 milyar doları aştı. İthalatın milli gelire oranı ise bu dönemde yüzde 20'nin üstünde kaldı.

Aynı dönemde imalat sanayinin dış ticaret açığı ise 11 milyar dolardan 25 milyar dolara çıkarak yüzde 127 arttı.

Büyüme hızının tempo kaybettiği 2009-2014 döneminde ihracat ve ithalat da yavaşladı. Bu dönemde doların reel olarak yılda yüzde 5 değer kazanıp ihracatı daha çok cazip hale getirmesi beklenirken, ihracattaki artış yıllık olarak yüzde 4 ile sınırlı kaldı. Buna karşılık yine doların pahalılaşmasının, ithalatı caydırması gerekirken, beklendiği kadar bir ithalat gerilemesi olmadı ve yıllık artış hızı yüzde 6'yı buldu.

2009-2014 döneminde imalat sanayinin yıllık ihracatının milli gelire oranı yüzde 16,7 olurken, ithalatının milli gelire oranı bir önceki dönemin değerini biraz daha geçerek yüzde 22'ye yaklaştı.

Tablo 5. İmalat Sanayi İhracatı ve İthalat ve Dolar Kuru Yıllık Değişim: 2000-2014 (Milyon \$)

Yıllar	İm. İhr. (%)	İm. İth. (%)	\$/TL (%)
2002	16,9	26,6	22,9
2003	31,7	34,6	-0,8
2004	34,3	44,5	-4,7
2005	15,5	17,1	-5,7
2006	16,6	17,2	6,7
2007	26,0	21,3	-9,1
2008	23,8	12,2	-0,7
2009	-23,8	-26,1	19,7
2010	10,5	30,9	-3,0
2011	19,4	26,5	11,3
2012	13,7	-4,2	7,3
2013	-1,3	11,7	5,9
2014	4,0	-4,6	15,1

Kaynak: TÜİK veri tabanı

2014-2015'TE DÖVİZ KURU VE DIŞ TİCARET

İzlenen dolar kuru politikasının ihracat ve ithalat üstünde yaratmış olduğu çarpıklığı en iyi gözleme dönemi 2014 -215 yılları 9 aylık dış ticaret göstergeleridir. 2014'ün ilk 9 ayının ortalama dolar kuru 2,16 TL olarak gerçekleşmişti. 2015'in 9 aylık dolar kuru ortalaması ise 2,65 olarak gerçekleşti. Dolayısıyla artış yüzde 23'ü buldu.

Dolar kurundaki yüzde 23'lük artışın ihracatı daha çok motive etmesi, ithalatı ise pahalılandığı için caydırması beklenirdi. Ancak böyle olmadı. İmalat sanayi ihracatı 2014'ün ilk 9 ayında yaklaşık 111 milyar dolar iken, dolar kurundaki hızlı artışın kaldıraç gücüne rağmen, artmadı; yüzde 9,3 oranında azalarak 100,6 milyar dolara geriledi.

Alt sektörler itibariyle bakıldığında, ihracatı artırabilenlerin sadece ana metal sanayisi (yüzde 10) olduğu görülüyor. Buna karşılık ihracatın önde gelen alt sektörlerinden taşıt araçlarında ihracatın yüzde 8 gerilediği, tekstilde gerilemenin yüzde 14'ü, giyimde yüzde 11'i, gıdada ise yüzde 9'u bulunduğu görülüyor.

İhracattaki gerilemenin, yükselen dolar kuru motivasyonuna rağmen, artış değil azalma göstermesi, kısmen dış pazarlar AB ve Orta Doğu'daki talep düşüşünden kaynaklansa da büyük ölçüde sanayi üretiminin ithalata bağımlı yapısıyla ilgilidir. Sanayi üretiminde makine-teçhizat, girdi kullanımının yıllar içinde -ucuzcu döviz politikalarının da etkisiyle- artan oranlarda ithalatla tedarik edilmesi ve bunun katılaşması, artan dolar kuru ile birlikte ithalatı, dolayısıyla ihracata konu sanayi üretiminin maliyetini de artırdı ve rekabet gücünü azalttı. Artan ithal girdi maliyetleri ile yapılan üretimin, dış pazarlarda rekabet gücü de fazla olmamaktadır. Fiyat indirimlerine, düşük kâr marjlarına razı olma pahasına, ihracat 2015'in ilk 9 ayında ancak 101 milyar doları bulmuş ve 2014'ün aynı döneminin neredeyse 10 milyar dolar gerisine düşmüştür.

Tablo 6. Ocak-Eylül 2014-2015 İmalat Sanayi İhracat ve İthalatında Değişim (Milyon \$)

İmalat	İHRACAT			İTHALAT		
	2014 110.943	2015 100.644	İhr. Değ. (%) -9,3	2014 139.115	2015 125.199	İth Değ. (%) -10,0
Kimyasal Madde ve Ürünler	6.021	5.523	-8,3	26.409	22.752	-13,8
Ana Metal Sanayi	13.289	14.637	10,1	18.515	16.878	-8,8
Motorlu Kara Taşıtı ve Römorklar	14.554	13.410	-7,9	12.804	14.660	14,5
Başka Yerde Sınıflandırılmamış Makine ve Teçhizat	10.173	8.814	-13,4	16.115	14.622	-9,3
Kok Kömürü, Rafine Edilmiş Petrol Ürünleri	4.246	3.170	-25,3	14.781	8.676	-41,3
Radio, Televizyon, Haberleşme Cihazları	1.548	1.266	-18,2	6.226	6.291	1,0
Başka Yerde Sınıflandırılmamış Elektrikli Makineler	4.743	4.068	-14,2	6.044	5.812	-3,8
Diğer Ulaşım Araçları	1.731	1.692	-2,2	3.557	4.567	28,4
Tekstil Ürünleri	11.447	9.841	-14,0	4.601	3.821	-16,9
Tıbbi Aletler; Hassas Optik Aletler ve Saat	606	594	-2,0	3.954	3.739	-5,4
Gıda Ürünleri ve İçecek	8.086	7.345	-9,2	4.194	3.733	-11,0
Plastik ve Kauçuk Ürünleri	5.777	4.864	-15,8	3.845	3.526	-8,3
Metal Eşya Sanayi (Makine ve Teçhizatı Hariç)	5.617	4.804	-14,5	3.108	3.127	0,6
Kağıt ve Kağıt Ürünleri	1.497	1.291	-13,8	2.978	2.598	-12,8
Büro, Muhasebe ve Bilgi İşleme Makineleri	143	138	-3,2	2.706	2.226	-17,7
Mobilya ve Diğer Ürünler	5.326	4.929	-7,5	2.588	2.170	-16,1
Giyim Eşyası	10.757	9.534	-11,4	2.151	1.979	-8,0
Metalik Olmayan Diğer Mineral Ürünler	3.303	2.909	-11,9	1.647	1.454	-11,8
Dabaklanmış Deri vb.	904	799	-11,7	1.363	1.086	-20,4
Ağaç ve Mantar Ürünleri (Mobilya Hariç) vb.	650	524	-19,4	1.042	1.049	0,6
Basım ve Yayım; Plak, Kaset vb.	126	105	-16,8	379	331	-12,6
Tütün Ürünleri	400	389	-2,9	108	103	-4,5

Kur politikasının çarpık sonuçları ithalatta da görülmektedir. Anılan dönemde, dolar kurunun yüzde 23 artmış olmasına, dolayısıyla ithalatı daha çok azaltması beklentisine karşın, ithalattaki azalma ancak yüzde 10'da kalmış ve ilk 9 ayda 139 milyar dolardan 125 milyar dolara inebilmiştir.

İthalatta en önemli azalma yüzde 41 ile enerji girişlerinde olmuştur. Ancak bunun düşen dünya petrol fiyatları ile ilgisi başatır. Kimya ve makine-teçhizat ithalatındaki yüzde 10 azalma ise daha çok büyümenin yavaşlaması, sanayi yatırımlarının neredeyse sıfırlanması ile ilgilidir. Yine de yüzde

23'lük dolar kuru artışı, ithalatı beklenen ölçüde azaltmamıştır. Bu da dışa bağımlılıktan kaynaklanmaktadır. Otomobil ve diğer taşıtların ithalatında ise azalma yerine artış görülmüş ve artış oranı yüzde 15'lere yaklaşmıştır.

UCUZ KUR VE BORÇ İŞTAHI

Türkiye ekonomisinde son yıllara damgasını vuran ve sanayiye de derinden etkileyen ucuzcu kur politikası, sanayi firmalarının dışarıdan borçlanmasını da teşvik etmiştir. Firmaların özkaynaklarının çok üzerinde borçlanarak ağır bir borç yükümlülüğü altına girdikleri görülmektedir.

Bu dönemde, bankalardan sektörel olarak en çok borçlanan sektörün imalat sanayi olduğu ve toplam kredilerin yüzde 24,1'ini kullandığı görülüyor.

Bireysel krediler dışarıda bırakıldığında ise imalat sanayinin kredi borçlarının yüzde 31,5'ine sahip olduğu anlaşılıyor.

Firmaların doğrudan banka kredileri ve banka teminatıyla kullandıkları kaynaklar ya da borçlanmalar, Haziran 2015'te 1,6 trilyon TL'yi bulurken, demir-çelik ağırlıklı metal ana sanayinin yüzde 3,6 ile en çok borçlanan imalat alt sektörü olduğu saptanmıştır. Bunu, yüzde 3,5 pay ile tekstil-konfeksiyon firmaları izlemiş, aynı büyüklükte kredi, gıda sektörünün firmaları tarafından da kullanılmıştır.

Bu üç alt sektörün tamamı kadar olmasa da kimya ile otomotiv sanayi firmalarının da önemli borç kullanan firmalar olduğu görülmüş ve her biri, toplam banka kredilerinin yüzde 1,6'sını kullanmıştır. Bu kredilerin ne kadarının döviz kredisi ya da dövize endeksli kredi olduğu ise Bankacılık Denetleme ve Düzenleme Kurulu (BDDK) verilerinde görülebilmektedir. BDDK'ye göre, 2015 Ağustos ayı itibarıyla, bankalar üstünden kullanılan ve toplamı 1,5 trilyon TL'ye yaklaşan kredilerin yüzde 32'sinin "döviz kredileri" olduğu görülmektedir. Döviz kurunun hızla arttığı 2015'te, bu borçların üçte bire yakın paya sahip olması, firmaların geleceği açısından büyük risk olarak önem taşıyor.

Bu detayda bakıldığında ve ihracat kredileri bir yana bırakıldığında, en yüksek döviz kredisi kul-

lanımının yatırım ve işletme kredisi kullanıcılarına ait olduğu görülmektedir.

2015 Ağustos ayında 467 milyar TL karşılığı büyüklükteki döviz kredisi, ortalama 3 TL'lik dolar kuruna bölündüğünde 156 milyar dolara denk gelmektedir. Bunun üçte birinin imalat sanayiine ait olması halinde, sanayinin bankalar üstünden kullandığı döviz kredisi ya da dövize endeksli kredinin 50-55 milyar dolar dolayında olduğu söylenebilir.

Ancak, sanayinin döviz borcu yükümlülüğü bununla kalmamaktadır. Firmaların öz kaynaklarının yetersizliği nedeniyle kullandıkları kredilerin bir kısmı içerideki bankalar tarafından verilirken firmalar, dışarıdan da döviz kredisi bulmaktadır. Bu döviz kredilerinin özel sektörde banka kesimi dışındaki reel sektör firmalarınca yapılmış olanın miktarı, 2015 Ağustos ayı sonu itibarıyla 116 milyar dolara yaklaşmaktadır.

Özel firmaların dışarıdan dövizle borçlanmalarından ortaya çıkan borç yükü, 2003'te 33 milyar dolardan ibaret iken sonraki yıllarda hızla arttı ve 2008 yılında 113 milyar dolara ulaştı. Bu, yüzde 242'lik artış demektir.

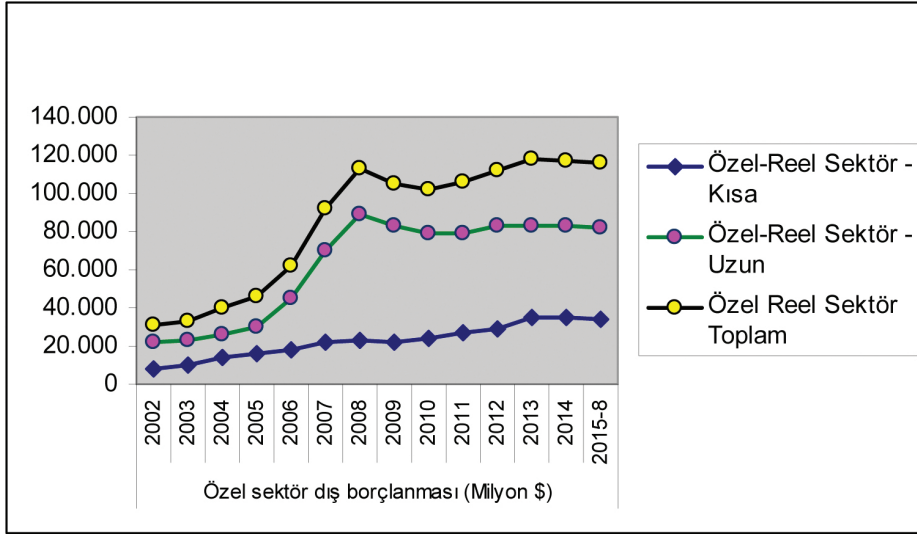
Bu patlamada, kurun düşük seyri ve borçlanmanın düşük maliyeti etkili olmuş, düşük kur, firmaları hızla borçlanmaya özendirmiştir. TL, dolar karşısında bu dönemde reel olarak yüzde 12 ucuzlaşmış ve 2003'te 1 dolar ortalama 1,50 TL iken 2008 ortalaması 1,30 TL'ye kadar düşmüştür.

2009-2015 döneminde ise özel reel sektörün dış kredi kullanımının hız kestiğini görüyoruz. 2009 yılında 2008'e göre 10 milyar dolar azalan borç stokları sonraki yıllarda, dövizin fiyatının artma eğilimi gösterdiği yıllarda daha düşük tempolu arttı ve 2015 ortası itibarıyla stok, 116 milyar dolar olarak belirlendi. 2009 sonrası dönemde, özel firmaların orta/uzun vadeli kredilerden çok, kısa vadeli kredi kullandıkları ve bunlarla daha çok borç yükümlülüklerini çevirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Merkez Bankası verilerine göre, 2003'te özel sektörün dışarıdan sağladığı uzun vadeli 29 milyar

Tablo 7. Banka Kredileri (Milyon TL), TL ve Döviz Olarak (2015/Ağustos)

	Kısa Vadeli	Orta-Uzun V.	Toplam	Döviz Cinsi	Dövizin Payı (%)
Toplam	429.900	1.026.274	1.456.174	467.535	32
İşletme Kredileri	117.284	322.063	439.346	179.092	41
Tüketici Kredileri	13.819	289.703	303.522	248	0
Diğer Krediler	115.022	186.231	301.253	97.376	32
Diğer Yatırım Kredileri	0	114.477	114.477	90.835	79
Kredi Kartları	89.309	2.722	92.030	102	0
İhracat Kredileri	41.192	32.859	74.051	61.720	83
İhtisas Kredileri	10.171	60.134	70.305	5.188	7
İskontolu İşlemlerden Alacaklar	36.624	0	36.624	22.401	61
İhracat Garantili Yatırım Kredileri	0	9.605	9.605	7.078	74
Fon Kaynaklı Krediler	421	7.367	7.788	230	3
İthalat Kredileri	2.736	185	2.921	236	8
Kıymetli Maden Kredileri	2.408	481	2.889	2.889	100
Faktoring İşlemlerinden Alacaklar	758	2	760	109	14
Müşteri Adına Menkul Alım Kred.	157	210	367	0	0
Kar Zarar Ortaklığı Yatırımı	0	235	235	31	13
Mal Karşılığı Vesaikin Finansmanı	0	0	0	0	0

Grafik 6. Özel Reel Sektörün Dış Borç Stoku: 2002-2015 (2. Ç)

dolarlık dış borçta sanayinin payı 13 milyar dolar iken, 2008'de 40 milyar dolara ulaşmış ve yüzde 45 pay almıştır. İzleyen yıllarda ise sanayinin dış kaynak kullanma konusunda daha ihtiyatlı dav-

randığı ve borç stokunun 35 milyar dolara kadar düştüğünü görmekteyiz. Sanayi firmalarının dışarıdan döviz borçları, tüm özel reel sektör borçlarının yüzde 42'si tutarında görülmektedir.

Tablo 8. Türkiye'nin Dış Borç Stoku ve Özel Sektör (Milyon \$)

Yıllar	Özel-Reel Sektör – Kısa	Özel-Reel Sektör -Uzun	Özel Reel Sektör Toplam	Özel Finans Toplam	Özel Toplam	Kamu	Toplam Dış Borç
2002	8.425	22.311	30.736	12.324	43.060	86.536	129.596
2003	10.461	22.707	33.168	15.776	48.945	95.217	144.161
2004	13.904	26.208	40.112	23.949	64.061	97.078	161.139
2005	16.158	29.522	45.680	39.234	84.914	85.836	170.750
2006	17.594	44.647	62.241	58.602	120.843	87.265	208.108
2007	22.044	69.831	91.875	68.811	160.686	89.326	250.012
2008	23.309	89.323	112.632	75.924	188.556	92.400	280.957
2009	21.770	83.381	105.151	67.136	172.287	96.676	268.963
2010	23.800	78.683	102.483	88.899	191.383	100.675	292.057
2011	26.800	78.926	105.726	94.591	200.317	103.614	303.931
2012	28.906	82.730	111.636	116.295	227.931	111.111	339.042
2013	34.956	82.905	117.861	150.107	267.968	121.178	389.146
2014	34.650	82.847	117.497	165.029	282.526	120.193	402.720
2015-2.Ç	33.562	82.364	115.926	171.565	287.491	117.733	405.223

Özetlemek gerekirse, 2003 sonrası yılların çoğunda izlenen ucuz döviz politikası, özel firmaları, özellikle de sanayi firmalarını döviz kredisi kullanma konusunda özendirmiş ve son yıllardaki ihtiyatlı borçlanmaya rağmen, 2015 ortaları itibarıyla sanayinin döviz kredi borç stoku 85 ile 90 milyar dolar aralığına yükselmiştir. Bunlardan 35 milyar dolar, sanayinin orta ve uzun vadeli olarak dışarıdan yaptığı borçlanmayı, kalanı da içerideki bankalardan yaptığı döviz kredisi ya da dövize endeksli kredileri oluşturmaktadır.

Sanayi firmalarının bu borç yükü, dolar kurunun özellikle hızla arttığı 2013 ortalarından sonra firmalara önemli kur zararları yazmış ve firma bilançolarını ciddi ölçüde tahrip etmiştir. Bazı firmaların bilançolarında kambiyo zararları yer alırken, bazıları da şirket kaynaklarını önceden dolara çevirerek faaliyet dışı kâr elde etmişlerdir.

Örneğin İSO 500 büyük sanayi şirketleri, bilançolarında 2013 yılında 21,5 milyar TL'lik, 2014 yılında da 24,5 milyar TL'lik kambiyo zararı göstermişlerdir. Ama bu kur zararına uğrayanlar kadar kambiyo kârı sağlayanlar da vardır ve bilançolarında bu kâr, 2013 için 22,5 milyar TL'yi, 2014 için

Tablo 9. Özel Sektörün Uzun Vadeli Dış Kredi Kullanımı (Milyar \$)

Yıllar	Toplam Özel	Reel Sektör	Sanayi	Sanayi/Reel Sektör (%)
2002	29,2	22,3	13,1	58,6
2003	30,1	22,7	13,2	58,1
2004	37,0	26,2	15,0	57,1
2005	50,9	29,5	16,5	55,8
2006	82,3	44,6	24,1	54,0
2007	122,0	69,8	31,5	45,1
2008	141,2	89,3	40,3	45,1
2009	128,6	83,4	37,9	45,5
2010	120,0	78,7	36,0	45,8
2011	127,0	78,9	35,5	44,9
2012	139,8	82,7	37,8	45,7
2013	156,0	82,9	37,5	45,2
2014	167,8	82,8	35,9	43,3
2015-8	181,5	84,0	35,3	42,0

Kaynak: Merkez Bankası veri tabanı

ise 29,8 milyar TL'yi bulmuştur. Birçok firmanın dönem kârında bu faaliyet dışı kârlar yüzde 50'nin üstünde büyüklüğe ulaşmıştır.

SONUÇ

Adaletsiz vergi yükü dağılımı ve yine adaletsiz gelir dağılımının sonucu olarak yatırım için gerekli iç tasarrufta yetersiz kalan Türkiye ekonomisi, özellikle son yıllarda hızla dış kaynak kullanma yoluna gitme ihtiyacı duymuştur.

Dış kaynağın da doğrudan yatırım değil, "sıcak para" denilen türü ülkeye ilgi göstermiş, borsaya, devlet kağıtlarına gelen spekülatif karakterli bu yabancı kaynağı cezp etmek için, döviz kuru düşük, devlet tahvil faizlerini yüksek tutan bir politika izlenmiştir.

Bu cazibe unsurları, özellikle 2002 sonrası likidite bolluğu yaşanan dünya koşullarında karşılık bulmuş ve Türkiye'ye 2003-2008 arasında yılda ortalama 25 milyar dolar dış kaynak girişi gerçekleşmiştir.

Daha çok borç yaratan bu sermaye girişi, sanayinin büyümesinin de ana kaynağı olmuştur. Sanayi firmaları gerek bankalar aracılığıyla gerekse doğrudan dışarıdan borçlanarak büyümede, o dönem için düşük seyreden döviz kredisinden yararlanma yoluna gitmişlerdir.

Dış kaynağa dayalı büyüme, 2008 sonrası ise teklemeye başlamış özellikle de 2012 sonrası hızla tempo kaybetmiştir.

Ucuz döviz dayalı kaynak temini ile gerçekleşen büyümede, ihracat yerine iç pazar hedeflenmiş, düşük kur, bir anlamda ihracatı ödüllendirmemiştir. Öte yandan ucuz döviz, ithalatı patlatmış, hem mamul mal ithalatında hem de makine-teçhizat, girdi tedarikinde daha çok ithalat yoluna gidilmiş ve bu patlama ile birlikte ihracat ile ithalat arasındaki makas hızla açılmış, dış ticaret açığı büyümüştür. Bu açık, turizm vb. gelirleri ile kapatılmayınca cari açık zaman zaman milli gelirin yüzde 9-10'una kadar fırlamıştır. Cari açığın kronik bir hastalık haline gelmesinde, ucuz kur politikası en önemli yanlış ısrarlardan biri olmuştur.

Ucuz kur politikası, zaman içinde sanayinin ihracat yeteneğini de köreltmıştır. Yine düşük kur teşviğiyle bankalar, dışarıdan temin ettikleri kredilerin önemli bir kısmını tüketici kredisi olarak kullanmış, bu alım imkanı, sanayi firmalarının

iç pazara yönelişini hızlandırmıştır. Ucuz kur, sanayinin girdi temininde iç pazardan uzaklaşıp ithalata yönelmesini de kamçulamış, hızla yüksek ithalat bağımlısı bir sanayi ortaya çıkmıştır.

Ne var ki, yabancı yatırımcının Türkiye gibi ülkelere geldiği ve bu sayede kurun ucuz seyrettiği şartlarda işleyen büyüme, iç Pazar ve borçlanma paradigması, yabancıların geri çekildiği ya da eskisi gibi gelmediği şartlarda her şeyi tersyüz etmiştir. Doların TL karşısında değer kazanması, ithalatı pahalılaştırmış, ithal girdi kullanan sanayicinin rekabet gücünü düşürmüş, döviz borçlusu firmalara büyük kur zararları yazmaya başlamıştır.

Birçok ülke, yabancı kaynak girişinin özellikle "sıcak para" türünün ekonomide yarattığı tahribat ve neden olduğu şoklara önlem olarak bu para girişine belli kayıtlar koyarken Türkiye, içinde bulunduğu bağımlılık şartları nedeniyle, hiçbir önlem almamış, tersine bu kaynak girişini cezbetmek için bütçe disiplini adı altında anti-sosyal bir maliye politikasını titizlikle korumuş, sermaye hareketlerini iyice libere etmiştir.

Son yıllarda yabancı yatırımcının, artması gündemde olan Fed faizlerine yüzünü dönmesi ile yükselen dolar kuru karşısında ekonomi, dolayısıyla sanayi ciddi bir kasılma yaşamaktadır. Döviz kurundaki hızlı artışa rağmen sanayi ihracatı artmayıp azalmakta, ithalat katılaştığı için yeterince düşmemekte ve düşük büyümeye rağmen cari açık yeterince azalmamakta, hala milli gelirin yüzde 5-6'sı dolayında direnmektedir. Yükselen kur, borçlu firmaları iflas-tasfiye-el değiştirme ile tehdit etmekte, yeni yatırımlar sürekli askıda tutulmaktadır.

Döviz kuru politikası, büyük fotoğrafın bir parçasıdır. Kur politikalarının, öteki parçalarla uyumlu olması gerekir, kendi başına sürükleyici olması önlenmelidir. Türkiye'nin, iç tasarruflarını daha çok kullanan, yatırımlarını sanayiye daha çok odaklayan, yeni teknolojiler uygulayan, ithalatı olabildiği kadar ikame eden, yerli girdi kullanımını özendirilen, döviz kazandıran, bütün bunları yaparken bölüşümde daha adil olan yenilikçi bir büyüme ve sanayileşme politikasına ihtiyacı vardır. Kur politikasının da bu paradigmayla çelişmeyen bir tarzda uygulanması gerekir.

TMMOB Sanayi Kongresi 2015 hazırlıkları kapsamında yayımlanan, "Sanayinin Sorunları ve Analizleri" raporlarının tüm sayılarına aşağıdaki adresten ulaşabilirsiniz.

<http://www.mmo.org.tr/bulten>

TMMOB
Makina Mühendisleri Odası
Haber Bülteni
Kasım 2015
Sayı 209 Ekidir
MMO Adına Sahibi
Ali Ekber ÇAKAR
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Yunus YENER

Basımevi
Ankamat Matbaacılık San.
Limited Şirketi
Gülyüz Sanayi Sitesi
30. Cad. 538. Sokak
No: 60 İvedik / ANKARA
Tel: (0312) 394 54 94-95

Yönetim Yeri
Meşrutiyet Cad. No: 19/6. Kat
06650 Kızılay / Ankara
Tel: (0 312) 425 21 41 Faks: (0 312) 417 86 21
<http://www.mmo.org.tr>
e-posta: mmo@mmo.org.tr
basin@mmo.org.tr